

Application prospects of the All-Ukrainian referendum in the process of Constitution amendments

Перспективи застосування загальнонаціонального референдуму в процесі внесення змін до Конституції України

levgeniia Cherniak

Key words:

Constitution, Ukrainian Constitution, Constitution changes, Constitution amendments, referendum, All-Ukrainian referendum, Turkey 2017 referendum.

Ключові слова:

Конституція, Конституція України, конституційні зміни, конституційні поправки, референдум, всеукраїнський референдум, референдум 2017 р. у Туреччині.

Сучасна конституційна політика України є прикладом апробації теорії, згідно з якою правила внесення змін до Конституції повинні бути захищені від застосування процедури внесення змін до звичайних законів. Важливою функцією особливих правил внесення змін до Конституцій є відмежування конституційних норм від звичайних норм позитивного права. Правила внесення змін до Конституцій дають «суб'єктам політичної волі» повноваження змінювати конституційний текст у процесі того, як час і досвід демонструють недоліки в його розробці, а перед суспільством виникають нові важливі проблеми. У системі цих правил одним із засобів «введення волі народу в русло інституційного діалогу» (як влучно висловився відомий американський вчений Р. Альберт) є застосування інституту референдуму¹. Останніми роками підрив довіри населення України до інституту референдуму стався внаслідок реакції на ухвалення 2014 р. постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про проведення загальнокримського референдуму» від 6 березня 2014 р. № 1702–6/14 та постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя» від 11 березня 2014 р.² Цими актами було визначено, що питання, які отримують більшість голосів, вважатимуться такими, що висловлюють пряме волевиявлення населення Криму, та доручено Комісії Автономної Республіки Крим із проведення загальнокримського референдуму організувати роботу із забезпечення проведення референдуму, а Раді міністрів Автономної Республіки Крим – організувати фінансове, матеріально-технічне й інше забезпечення проведення загальнокримського референдуму. Незважаючи на ухвалення *post factum* важливих державницьких рішень, а саме: 15 квітня 2014 р. – Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», а 14 та 20 березня 2014 р. – рішень Конституційного Суду України про визнання такими, що не відповідають Конституції України (неконституційними), постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про проведення загальнокримського референдуму» від 6 березня 2014 р. № 1702–6/14 та постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя» від 11 березня 2014 р., породження скептичного ставлення до інституту референдуму було не уникнути³.

¹ Альберт Р. Как вносит изменения в правила внесения конституционных поправок. Сравнительное конституционное обозрение. 2016. № 2 (111). С. 65.

² Про проведення загальнокримського референдуму: постанова Верховної Ради Автономної Республіки Крим від 6 березня 2014 р. № 1702–6/14 / Верховна Рада України. URL: <http://www.rada.gov.ua>; Про декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя: постанова Верховної Ради Автономної Республіки Крим від 11 березня 2014 р. / Верховна Рада України. URL: <http://www.rada.gov.ua>.

³ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15 квітня 2014 р. № 1207–VII / Верховна Рада України. URL: <http://www.rada.gov.ua>; Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/2014 від 25 березня 2014 р. у справі за конституційним поданням виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України щодо відповідності Конституції України (конституційності) постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя» / Конституційний Суд України. URL: www.ccu.gov.ua; рішення Конституційного Суду України № 2-рп/2014 від 14 березня 2014 р. у справі за конституційними поданнями виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України та Уповноваженого Верховної Ради України із прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про проведення загальнокримського референдуму» (справа про проведення місцевого референдуму в Автономній Республіці Крим) / Конституційний Суд України. URL: www.ccu.gov.ua.

До причин певної зневіри громадян України в референдумі як формі безпосередньої демократії можна додати факт нереалізованості рішення всеукраїнського референдуму з питання про внесення змін до Конституції України, який проведений 16 квітня 2000 р. Попри легітимність його результатів, рішення цього референдуму не були впроваджені.

Мета статті – встановити перспективність застосування інституту референдуму в Україні як самостійної стадії легітимізації конституційних змін.

Історія України як незалежної і суверенної держави пов'язана з референдумами. Ухвалення нині чинної Конституції України 1996 р. стало можливим завдяки всеукраїнському референдуму, який відбувся 1 грудня 1991 р. На цьому референдумі переважна більшість громадян України (90,3%) проголосувала за підтвердження вищої юридичної сили Акта проголошення незалежності України, урочисто ухваленого Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. Як визначено в преамбулі Конституції України, керуючись Актом проголошення незалежності України, Верховна Рада України від імені українського народу ухвалила Конституцію – Основний закон України⁴.

Відповідно до ст. 69 Конституції України, референдум є одним із засобів реалізації народного волевиявлення. Організація і порядок проведення референдумів, зокрема й конституційних, згідно з п. 20 ч. 1 ст. 92 Конституції України, визначаються виключно законами України. На даний час, крім Конституції, питання організації, проведення та реалізації конституційного референдуму регулюються Законом України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 р.⁵ Правові засади здійснення повноважень Центральної виборчої комісії щодо організації підготовки і проведення всеукраїнського референдуму встановлені Законом України «Про Центральну виборчу комісію» від 30 червня 2004 р.⁶

Відповідно до п. 2 ст. 16 Закону України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 р., який залишається чинним, Президент України має проголосити за народною ініціативою всеукраїнський референдум щодо схвалення нової редакції Конституції України, внесення змін до Конституції України, скасування, втрати чинності чи визнання нечинним закону про внесення змін до Конституції України. П. 2 ст. 29 даного Закону закріплює обов'язок Президента проголосити всеукраїнський референдум за народною ініціативою, якщо його питання не порушують вимог Конституції України, законів України та якщо під вимогою про його проведення підписалося не менше ніж три мільйони громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи під цією вимогою зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області. Правові наслідки такого референдуму вписані в ст. 95 даного Закону – його результати є остаточними та не потребують затвердження або схвалення будь-якими органами державної влади, а закони, схвалені на такому референдумі, набирають чинності зі дня оголошення Центральною виборчою комісією результатів референдуму, окрім випадків, коли дата набрання чинності таким Законом прямо передбачена положенням цього Закону⁷.

До ухвалення 2012 р. Закону про всеукраїнський референдум Конституційним Судом України були сформульовані правові позиції щодо змісту та процедури проведення в Україні конституційних референдумів як форми здійснення народного волевиявлення.

У рішенні від 3 жовтня 1997 р. № 4-зп у справі про набуття чинності Конституцією держави Конституційний Суд України роз'яснив, що «Конституція України як Основний закон держави за своєю юридичною природою є актом установчої влади, що належить народу» (абз. 2 п. 2 мотивувальної частини)⁸.

У рішенні від 27 березня 2000 р. № 3-рп/2000 (справа про всеукраїнський референдум за народною ініціативою) Конституційний Суд України визначив, що всеукраїнський референдум за народною ініціа-

⁴ Конституція України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 30 вересня 2016 р.: офіційний текст. К.: А.В. Паливода, 2016. 76 с.

⁵ Про всеукраїнський референдум: Закон України від 6 листопада 2012 р. № 5475-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 44-45. Ст. 634, зі змінами, внесеними згідно із Законом від 10 листопада 2015 р. № 766-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 52. Ст. 482.

⁶ Про Центральну виборчу комісію: Закон України від 30 червня 2004 р., з наст. змінами, № 1932-IV / Верховна Рада України. URL: <http://www.rada.gov.ua>.

⁷ Про всеукраїнський референдум: Закон України від 6 листопада 2012 р. № 5475-VI // Відомості Верховної Ради. 2013. № 44-45. Ст. 634.

⁸ Рішення Конституційного Суду у справі за конституційним зверненням Барабаша Олександра Леонідовича щодо офіційного тлумачення ч. 5 ст. 94 та ст. 160 Конституції України (справа про набуття чинності Конституцією України) від 3 жовтня 1997 р. № 4-зп/1997. Офіційний вісник України. 1997. № 42. С. 59.

тивою може бути проведений відповідно до чинного законодавства (абз. 3 пп. 4.1 п. 4 мотивувальної частини)⁹.

У рішенні від 5 жовтня 2005 р. № 6-рп/2005 Конституційний Суд визнав, що «<...> народ <...> може реалізувати своє право визначати конституційний лад в Україні шляхом прийняття Конституції України на всеукраїнському референдумі» (абз. 4 пп. 4.1 п. 4 мотивувальної частини)¹⁰.

У рішенні від 16 квітня 2008 р. № 6-рп/2008 у справі про прийняття Конституції та законів України на референдумі розглядалися, зокрема, питання щодо можливості ухвалення на всеукраїнському референдумі законів України, ухвалення народом на всеукраїнському референдумі за народною ініціативою нової (нової редакції) Конституції України та необхідності затвердження або схвалення Верховною Радою України рішення всеукраїнського референдуму¹¹. За наслідками розгляду даної справи Конституційний Суд ухвалив нижчезазначене:

- народ як носій суверенітету і єдине джерело влади в Україні може реалізувати на всеукраїнському референдумі за народною ініціативою своє виключне право визначати і змінювати конституційний лад в Україні шляхом прийняття Конституції України в порядку, який має бути визначений Конституцією і законами України;
- народ як носій суверенітету і єдине джерело влади в Україні, здійснюючи своє волевиявлення через всеукраїнський референдум за народною ініціативою, може в порядку, який має бути визначений Конституцією і законами України, ухвалювати закони України (вносити до них зміни), крім законів, ухвалення яких на референдумі не допускається згідно з Конституцією України;
- процедура підписання і оприлюднення законів, встановлена ст. 94 Конституції України, не застосовується до законів, ухвалених референдумом;
- рішення всеукраїнського референдуму щодо ухвалення законів є остаточним і не потребує будь-якого затвердження, зокрема й Верховною Радою України.

У рішенні від 15 жовтня 2008 р. № 23-рп/2008 Конституційний Суд України підтвердив обов'язок Президента України проголосити всеукраїнський референдум за народною ініціативою, якщо його ініційовано з додержанням встановлених Конституцією та законами України вимог щодо організації і порядку проведення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою¹².

З урахуванням напрацьованої Конституційним Судом України практики та у зв'язку з ухваленням Закону України від 2 червня 2016 р. № 1401–VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» до ч. 2 ст. 151 Конституції України були внесені зміни, згідно з якими Конституційний Суд України за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України надає висновки про відповідність Конституції України (конституційність) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою¹³.

Найбільшою проблемою на шляху реалізації народних ініціатив через інститут конституційного референдуму залишається неузгодженість окремих положень Закону «Про всеукраїнський референдум» із конституційними приписами. Насамперед чинна Конституція не передбачає можливості ухвалення

⁹ Рішення Конституційного Суду у справі за конституційними поданнями 103 і 108 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою» (справа про всеукраїнський референдум за народною ініціативою) від 27 березня 2000 р. № 3-рп/2000 / Конституційний Суд України. URL: www.ccu.gov.ua.

¹⁰ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень ч. 1 ст. 103 Конституції України в контексті положень її ст. ст. 5, 156 та за конституційним зверненням громадян Галайчука Вадима Сергійовича, Подгорної Вікторії Валентинівни, Кислої Тетяни Володимирівни про офіційне тлумачення положень ч. ч. 2, 3, 4 ст. 5 Конституції України (справа про здійснення влади народом) від 5 жовтня 2005 р. № 6-рп/2005 / Конституційний Суд України. URL: www.ccu.gov.ua.

¹¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Президента України про офіційне тлумачення положень ч. ч. 2, 3 ст. 5, ст. 69, ч. 2 ст. 72, ст. 74, ч. 2 ст. 94, ч. 1 ст. 156 Конституції України (справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі) від 16 квітня 2008 р. № 6-рп/2008 / Конституційний Суд України. URL: www.ccu.gov.ua.

¹² Рішення Конституційного Суду України від 15 жовтня 2008 р. № 23-рп/2008 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо офіційного тлумачення положення п. 6 ч. 1 ст. 106 Конституції України (справа про проголошення Президентом України всеукраїнського референдуму за народною ініціативою) / Конституційний Суд України. URL: www.ccu.gov.ua.

¹³ Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 2 червня 2016 р. № 1401–VIII. Відомості Верховної Ради. 2016. № 28. Ст. 532.

на референдумі нової редакції Конституції, а також скасування, визнання таким, що втрачає чинність, чи визнання нечинним законів про внесення змін до Конституції України. Р. XIII регулюється лише порядок внесення змін до Конституції. Аналіз змісту правових позицій Конституційного Суду України, що викладені вище, робить очевидним висновок про те, що процедура ухвалення Конституції України на всеукраїнському референдумі повинна бути встановлена насамперед в Конституції, а не лише у звичайному законі.

Станом на 16 лютого 2018 р. питання про визнання Закону «Про всеукраїнський референдум» цілком неконституційним є предметом розгляду в Конституційному Суді України. Ухвалою колегії суддів Конституційного Суду України 24 березня 2016 р. відкрито конституційне провадження в даній справі. Згідно з конституційним поданням 57 народних депутатів України про визнання Закону України «Про всеукраїнський референдум» таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним), суб'єкт права на конституційне подання вважає, що:

- Верховна Рада України під час ухвалення Закону 6 липня 2012 р. перевищила свої повноваження, оскільки звичайним законом встановила порядок зміни Конституції та порядок ухвалення нової Конституції України;
- Верховна Рада України, ухвалюючи загалом зазначений Закон на пленарному засіданні 6 липня 2012 р., порушила встановлену Конституцією України процедуру розгляду й ухвалення законів України¹⁴.

Як український, так і досвід конституційних референдумів останніх років у закордонних країнах дозволяє зазначити дві взаємовиключні тенденції. З одного боку, демократичний і легітимний характер здійснюваних конституційних змін підтверджують щонайменше дві обставини: 1) необхідність врахування думки більшості; 2) усвідомлення того факту, що впроваджені конституційні зміни матимуть далекосяжні наслідки, які здатні кардинально вплинути на встановлений у країні суспільний і державний лад.

З іншого боку, фундаментальною проблемою сучасного світу, яку серед останніх очевидних прикладів засвідчив референдум 2017 р. у Туреччині, є залежність державного (політичного) ладу держави від волі політика, який має популярність серед населення і здатний на хвилі популярності провести кардинальні конституційні зміни.

Конституційний референдум у Туреччині відбувся 16 квітня 2017 р. На нього було винесено питання про схвалення 18 поправок до Конституції Туреччини, які передбачали перехід від парламентської форми правління до президентської республіки, скасування посади прем'єр-міністра, збільшення кількості депутатів парламенту і реформування Верховної ради суддів і прокурорів¹⁵.

Венеційська комісія у своїй доповіді щодо конституційних змін у Туреччині дала їм негативну оцінку, зазначивши, що вони введуть у Туреччині президентський режим, в якому відсутні необхідні важелі стримування та противаги. Скасування військових судів і положення про те, що президентські надзвичайні укази автоматично втрачають силу, якщо вони не схвалені Великими національними зборами, не є достатніми для зміни даного висновку.¹⁶

Незважаючи на негативний висновок (який, хоча і має рекомендаційний характер, але є проявом проєвропейської позиції) Венеційської комісії, голосування відбулося за досить високої явки виборців. Усього в референдумі взяло участь 85,43% від загальної кількості зареєстрованих виборців. За підсумками голосування, перемогу здобули прихильники конституційних змін у запропонованій Р.Т. Ердоганом редакції. За ухвалення поправок проголосувало 51,41% виборців, проти – 48,59%¹⁷.

¹⁴ Конституційне подання 57 народних депутатів України про визнання Закону України «Про всеукраїнський референдум» таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним) / Конституційний Суд України. URL: www.ccu.gov.ua.

¹⁵ Constitution Digest: News and announcements from the Comparative Constitutions Project. URL: <http://www.constitutionnet.org/news>.

¹⁶ European commission for democracy through law (Venice commission) Turkey opinion on the amendments to the Constitution adopted by the Grand national assembly on 21 january 2017 and to be submitted to a national referendum on 16 april 2017. URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2017\)005-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2017)005-e).

¹⁷ Желтов М.В. Конституционный референдум в Турции: восход Эрдоганского султаната. Интер Избирком: аналитический портал о выборах в мире. 19 мая 2017. URL: <http://izbircom.com>.

Анотація

У статті на основі аналізу правових позицій Конституційного Суду України та сучасного стану законодавства України досліджуються питання конституційності Закону «Про всеукраїнський референдум». На прикладі досвіду України та Туреччини розкриваються питання перспективності застосування інституту референдуму як форми легітимізації конституційних змін.

Summary

On the basis of analysis of legal positions of Constitutional Court of Ukraine and modern state of Ukrainian legislation issues of the constitutionality of Law "On an All-Ukrainian referendum" are investigated in this article. On the example of experience of Ukraine and Turkey the issues of application prospects of the institute of referendum as form of legitimation of constitutional changes (amendments) are highlighted.

Використана література:

1. Конституція України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 30 вересня 2016 р.: офіційний текст. К.: А.В. Паливода, 2016. 76 с.
2. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 2 червня 2016 р. № 1401–VIII. Відомості Верховної Ради. 2016. № 28. Ст. 532.
3. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15 квітня 2014 р. № 1207–VII / Верховна Рада України. URL: <http://www.rada.gov.ua>.
4. Про всеукраїнський референдум: Закон України від 6 листопада 2012 р. № 5475–VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № № 44–45. Ст. 634, зі змінами, внесеними згідно із Законом від 10 листопада 2015 р. № 766–VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 52. Ст. 482.
5. Про Центральну виборчу комісію: Закон України від 30 червня 2004 р., з наст. змінами, № 1932–IV / Верховна Рада України. URL: <http://www.rada.gov.ua>.
6. Про декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя: постанова Верховної Ради Автономної Республіки Крим від 11 березня 2014 р. / Верховна Рада України. URL: <http://www.rada.gov.ua>.
7. Про проведення загальнокримського референдуму: постанова Верховної Ради Автономної Республіки Крим від 6 березня 2014 р. № 1702–6/14 / Верховна Рада України. URL: <http://www.rada.gov.ua>.
8. Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/2014 від 25 березня 2014 р. у справі за конституційним поданням виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України щодо відповідності Конституції України (конституційності) постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя» / Конституційний Суд України. URL: www.ccu.gov.ua.
9. Рішення Конституційного Суду України № 2-рп/2014 від 14 березня 2014 р. у справі за конституційними поданнями виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України та Уповноваженого Верховної Ради України із прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про проведення загальнокримського референдуму» (справа про проведення місцевого референдуму в Автономній Республіці Крим) / Конституційний Суд України. URL: www.ccu.gov.ua.
10. Рішення Конституційного Суду України від 15 жовтня 2008 р. № 23-рп/2008 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо офіційного тлумачення положення п. 6 ч. 1 ст. 106 Конституції України (справа про проголошення Президентом України всеукраїнського референдуму за народною ініціативою) / Конституційний Суд України. URL: www.ccu.gov.ua.
11. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Президента України про офіційне тлумачення положень ч. ч. 2, 3 ст. 5, ст. 69, ч. 2 ст. 72, ст. 74, ч. 2 ст. 94, ч. 1 ст. 156 Конституції України (справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі) від 16 квітня 2008 р. № 6-рп/2008 / Конституційний Суд України. URL: www.ccu.gov.ua.
12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень ч. 1 ст. 103 Конституції України в контексті положень її ст. ст. 5, 156 та за конституційним зверненням громадян Галайчука Вадима Сергійовича, Подгорної Вікторії Валентинівни, Кислої Тетяни Володимирівни про офіційне тлумачення положень ч. ч. 2, 3, 4 ст. 5 Конституції України (справа про здійснення влади народом) від 5 жовтня 2005 р. № 6-рп/2005 / Конституційний Суд України. URL: www.ccu.gov.ua.
13. Рішення Конституційного Суду у справі за конституційними поданнями 103 і 108 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про проголошення всеукраїнського референ-

- думу за народною ініціативою» (справа про всеукраїнський референдум за народною ініціативою) від 27 березня 2000 р. № 3-рп/2000 / Конституційний Суд України. URL: www.ccu.gov.ua.
14. Рішення Конституційного Суду у справі за конституційним зверненням Барабаша Олександра Леонідовича щодо офіційного тлумачення ч. 5 ст. 94 та ст. 160 Конституції України (справа про набуття чинності Конституцією України) від 3 жовтня 1997 р. № 4-зп/1997. Офіційний вісник України. 1997. № 42. С. 59.
  15. Конституційне подання 57 народних депутатів України про визнання Закону України «Про всеукраїнський референдум» таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним) / Конституційний Суд України. URL: www.ccu.gov.ua.
  16. European commission for democracy through law (Venice commission) Turkey opinion on the amendments to the Constitution adopted by the Grand national assembly on 21 january 2017 and to be submitted to a national referendum on 16 april 2017. URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2017\)005-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2017)005-e).
  17. Желтов М.В. Конституционный референдум в Турции: восход Эрдоганского султаната. ИнтерИзбирком: аналитический портал о выборах в мире. 19 мая 2017. URL: <http://izbircom.com>.

Ievgeniia Cherniak,
Candidate of Law Sciences, Associate Professor,
Department of Constitutional Law, Law Faculty
"Taras Shevchenko National University"